

OPPONENSI VÉLEMÉNY

Zsupán Edina

A próza poétikája –

Plutarchos Királyok és hadvezérek bölcs mondásai című műve *Janus Pannonius fordításában*
című

akadémiai doktori értekezéséről

Zsupán Edina akadémiai doktori értekezése világosan és egyértelműen kijelöli elemzése tárgyát, amely Janus Pannoniusnak a magyar humanizmus-kutatás által számon tartott, Ábel Jenő kiadásában nyomtatásban is megjelent, ugyanakkor alaposabban nem vizsgálta Plutarchos-fordítását. Bár az értekezés főcíme (*A próza poétikája*) kijelölni látszik a fordítás elemzésének eminens szempontját, a szerző azonban – köszönhetően annak, hogy a fordításnak voltak előzményei és a Janus-fordítást tartalmazó kódex is ránk maradt – valójában ennél jóval szélesebb körben vizsgálódik, aminek következtében értekezése a poétikai elemzésen túl számos – a szorosabb interpretáció során olykor összeérő és összefonódó – egyéb kutatási réteget is tartalmaz, vagyis vannak olyan részei/elemzésvonulatai, amelyek kodikológiai, paleográfiai, vagy éppen nyelvi és stilisztikai, verstani, irodalom- és eszmetörténeti és műfordításelmélet-történeti elemzéseket tartalmaznak. Ennek a sokrétű megközelítésnek az eredménye, hogy a szerző – nem egyszerre ugyan, de bizonyos váltakozó ritmus szerint – tekintetét egyaránt fókuszálja Plutarchos művére, vagyis a fordított eredeti görög szövegre és szövegahagyományára, annak korábbi és Janus Pannonius által is ismert és használt Francesco Filelfo-, illetve Antonio Cassarino-féle fordításaira, valamint – természetesen – Janus fordítására, miközben mindvégig hangsúlyos marad ezek egymáshoz való viszonya, noha ebben a hangsúlyosságban érzékelhető bizonyos aránytalanság, aminek érthető oka, hogy a szerző a Janus-Plutarchos-, illetve a Janus-Filelfo-viszonyt fontosabbnak tartja és szívesebben mutatja be és elemzi, mint a Filelfo-Plutarchos-, vagy éppen a Cassarino-Filelfo-kapcsolatot. A továbbiakban opponensi tiszteből fakadóan – a dolgozat nyilvánvaló erényei, eredményei és rendkívül fontos felismerései mellett – az említett vizsgálódási és elemzési rétegeket számba véve – elsősorban azokra a részekre koncentrálok, ahol kétségesnek érzem az argumentációt, vagy amellyel kapcsolatban lehetségesnek tartom a további kutatást és vizsgálódást. Először tehát Zsupán Edinának a vizsgált szövegeket tartalmazó kódexekkel, ősnymtatványokkal és későbbi kiadásokkal kapcsolatos megállapításait tekintjük át.

Plutarchos *Apophthegmata regum et imperatorum* vagy *Regum et imperatorum apophthegmata* (a továbbiakban: *Apophthegmata*) című művének a 15-16. század folyamán összesen négy latin fordítása készült, ahogy az Zsupán Edina körültekintő áttekintéséből kiderül. A görög műnek, amelynek máig mérvadónak számító kiadását Frank Cole Babbittnek köszönhetjük, akinek a munkája 1931-ben jelent meg a 16 kötetes *Moralia* kiadás harmadik kötetében, - nyilvánvaló középkori népszerűségének köszönhetően – meglehetősen gazdag a kézirati hagyománya. Mindez mintaszerűen jelenik meg a doktori értekezésben, és a disszerens mindvégig tekintettel van arra, hogy az egymást követő fordítók számára milyen állapotú szöveget tartalmazó kódex (vagy kódexek) állt (vagy állhattak) rendelkezésére. Ennek szem előtt tartása vezet oda, hogy sikerül szétszálazni a szövegahagyomány alkotóelemeit, s bizonyítani, hogy Janus számára nem csak egyetlen, hanem két görög kódex is rendelkezésére állt, miközben sikerül azonosítani azt

a szöveget is, amely alapján Filelfo dolgozott. Az említett négy fordítás közül, hogy világos legyen az egymásra következés sorrendje, az első Francesco Filelfoé, aki 1437-ben, harminckilenc évesen fordította le az Apophthegmatát.¹ Őt követi, és az ő még egyelőre kéziratban lévő latin fordítását használta föl Antonio Cassarino, aki 1379-ben született, s már hatvanadik éve felé járt, amikor a maga változatát elkészítette 1447-ben.² Őket követte Janus 1465-ben készült verziója. Janus ekkor harmincas évei elején járt. Évtizedekkel később, 1508-ban jelent meg aztán Raffaele Regiónak az elődök fordítására támaszkodó munkája. A fordító ekkor már betöltötte hatvanadik életévét. (Az életkorokat azért hangsúlyozom, hogy világossá váljék, Janus volt közülük fordítása készítésekor a legfiatalabb, Cassarino és Regio pedig már igen idős, tapasztalt tudós volt.) Jelen esetben a kutatás legnagyobb nehézsége, ahogy ezt majd később igyekszem egyéb érvekkel is alátámasztani, hogy a Filelfo-féle Plutarchos-fordításnak nem készült modern kritikai feldolgozása és kiadása. Egy ilyen munka – meg vagyok győződve róla – nagy mértékben segítette volna a disszerenst is, s megóvta volna attól, hogy olykor – szerintem – túlzóan kritikus állításokat fogalmazzon meg Filelfo fordításának értékelésekor.

Zsupán Edina tehát mind Plutarchos művének, mind a fordításoknak a kézirati hagyományát alaposan ismeri és ismerteti is, s a fordítás-szövegek egymáshoz való viszonyát is meggyőző módon tekinti át. Annak megállapítása, persze, hogy Cassarino vagy Janus kezében mely Filelfo-kódex fordult meg, inkább csak feltételezésnek nevezhető, hiszen a Filelfo-féle fordításnak legalább tizennégy kézírata maradt ránk, és egyáltalán nem lehet kizárni, hogy létezett olyan másolat is, amely időközben elveszett. Cassarino fordítása is két kéziratban maradt ránk, s az ő fordítása esetében sem lehet kizárni, hogy volt más szövegváltozat is. (Filelfo esetében nagyon érdekes a Bayerische Staatsbibliothek egyik digitalizált kötete. Az 1471-ben kiadott szöveget valaki következetesen végigjavította.)

---

¹ A mirabileweb.it oldal a következő kéziratokat és kiadásokat tartja számon:

[Baltimore, MD, Walters Art Museum, W. 388](#), ff. 87v-127v

[Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottob. lat. 1612](#), ff. 1r-58v

[Cortona \(Arezzo\), Biblioteca Comunale e dell'Accademia Etrusca, 94](#), ff. 1r-83v

[Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Magl. XXIII.149 I](#), ff. 1r-31r

[Holkham Hall, Norfolk, Library of the Earl of Leicester, 369](#), ff. 12r-59r

[Lodi, Biblioteca Comunale Laudense, Inc. 78](#)

[Milano, Archivio Storico Civico e Biblioteca Trivulziana, Triv. 682 \(E 48\) I](#), ff. 2r-33v

[Milano, Archivio Storico Civico e Biblioteca Trivulziana, Triv. 796 \(G 69\)](#), ff. 1r-46r

[Milano, Biblioteca Ambrosiana, P 20 sup.](#), ff. 1r-42v

[Nürnberg, Stadtbibliothek, Solg. 54 2°](#), ff. 103r-130v (ff. 103r-104r: epistola dedicataria; ff. 104r-130v: testo)

[Palermo, Biblioteca Comunale, 2.Qq.C.79](#)

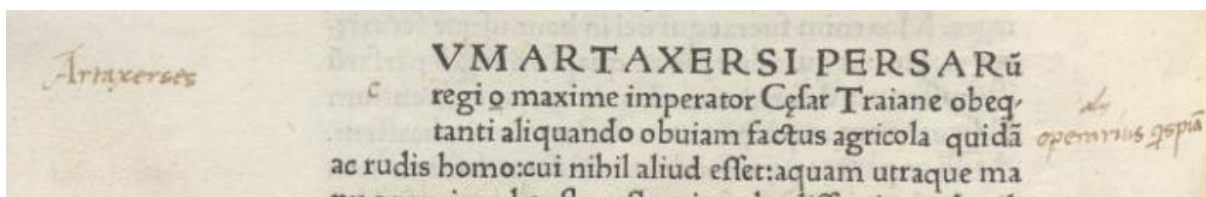
[Paris, Bibliothèque Nationale de France, lat. 7810](#)

[Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, Biblioteca \(Biblioteca Corsiniana\), 43.D.21 \(Rossi 304\) II](#), ff. 37r-60v
textus acephalus et lacunosus

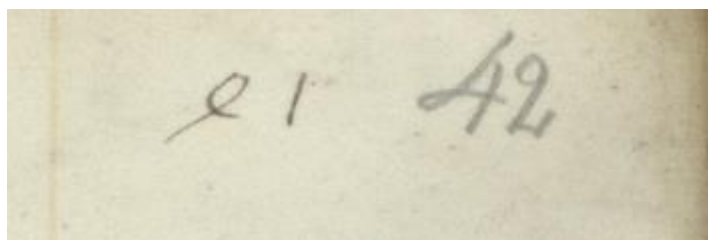
[Siena, Biblioteca Comunale degli Intronati, K.VIII.41 II](#) (ff. 16-173), ff. 143r-173v
mutilo

Ed. Venetiis 1471, ca. 1471-1472, 1491, 1492, 1496; Ultrajecti ca. 1473-1474; Mediolani 1483-1484; Brixiae 1488; Basileae ca. 1498; Daventriae 1499

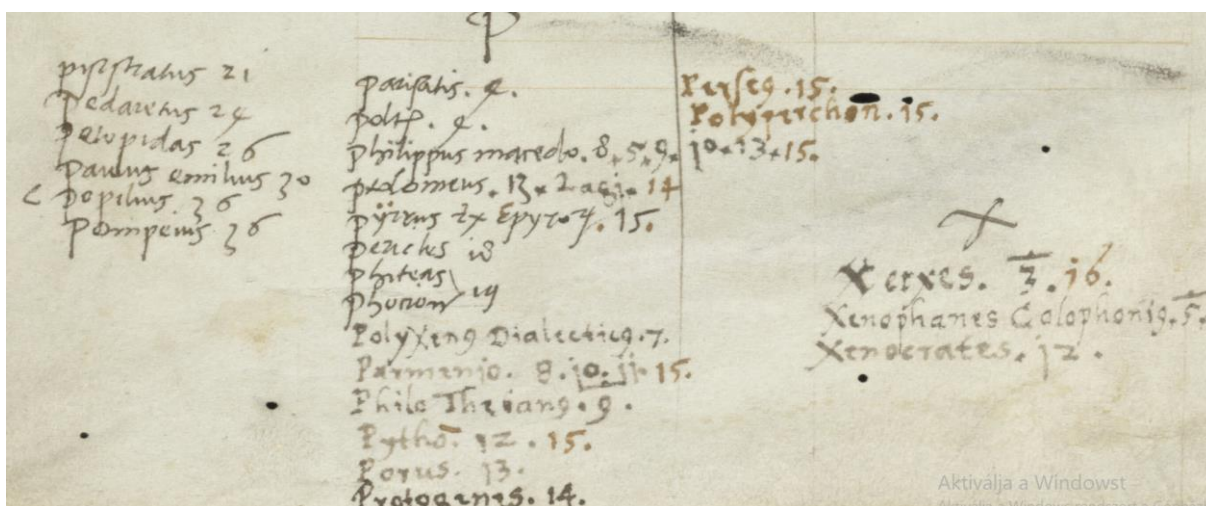
² [Vat.lat.3349 | DigiVatLib](#) [Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3349](#), ff. 101r-142v
[Roma, Biblioteca Casanatense, Ms. 665](#), ff. 64r-94r

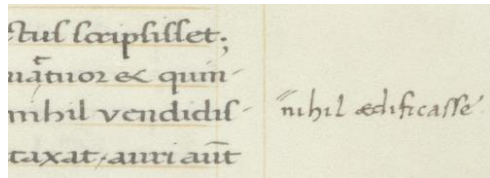
Janus fordítása esetében egyszerűbb a helyzet, hiszen egyetlen, befejezetlen szövegváltozat maradt ránk, amelyet jelenleg a lipcsei egyetemi könyvtárban őriznek, de jó digitális másolatban is hozzáférhető. Az egyetlen szövegváltozatot Ábel Jenő adta ki az *Analecta in historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* című kötetben (pp. 31–84.) Didot 1841-es kiadásából pótolva a fordítás hiányzó végét, ami terjedelmileg annyira rövid, hogy a kódex egyetlen oldalára ráfért volna. Az utolsó oldal azonban valószínűleg nem készült el, amit nemcsak a kötet állapota bizonyít, hanem az is, hogy a kódex elején egy későbbi kéz által készített névmutatóban nem szerepelnek a szöveg legvégén előforduló nevek, az utolsó oldal, amelynek számát az ismeretlen névmutató-készítő feljegyezte a 40 a kötet régi, alighanem egykorú, csak a rectón lévő számozása szerint, amely a 41-es számmal ér véget.

(A névmutató készítője több napon keresztül olvasta a szöveget, tintájának színe ugyanis legalább kétszer változik, és mivel a kézírás is eltér – különösen a számok formája tekintetében –, feltételezhető, hogy a névmutatónak két készítője volt.)

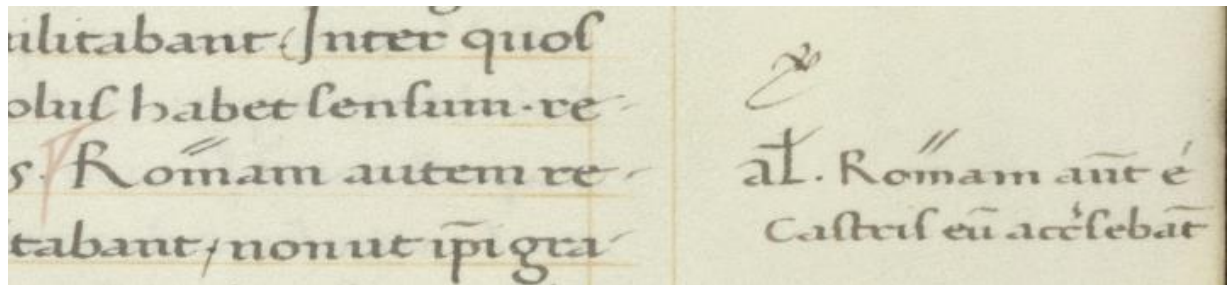

Az értekezés szerzője bár alaposan elemzi a kódex sajátosságait, a névmutatóval és a kódexben található marginális megjegyzésekkel, javításokkal, illetve a szövegben található javításokkal csak érintőlegesen foglalkozik. Ezeknek a szövegeknek egy részét Ábel Jenő, amennyiben úgy ítélte meg, hogy javításról van szó, megjegyzés nélkül illesztette a szövegbe (p. 33r(34r)/72):

rem ferunt annis quattuor et quinquaginta
, nihil vendidisse, nihil ædificasse. Argenti
ntaxat, auri autem duas in summis opibus

máskor azonban, ha fordítás-változatról van szó, lapalji jegyzetben közölte a marginális szöveget (p. 33r(34r)/73):

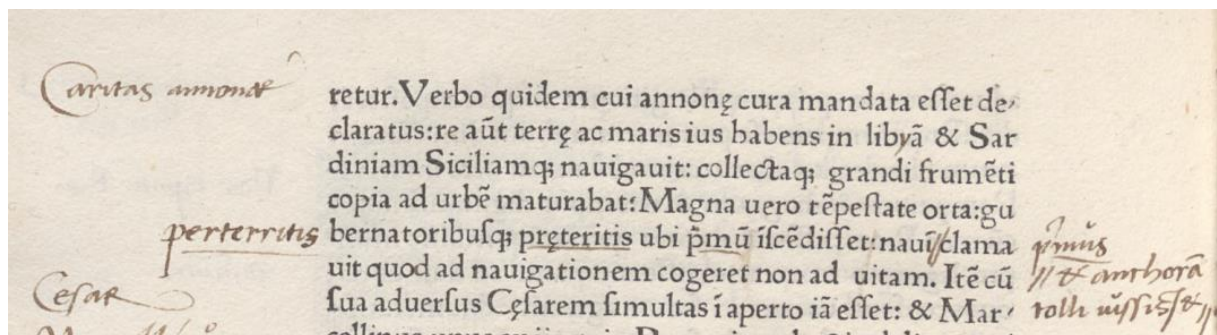
renqui simulaera vagantur».

Romam autem regressum eum e castris ¹⁾ invitabant,
ipsi gratificarentur, sed ut eius opera Carthaginem celer

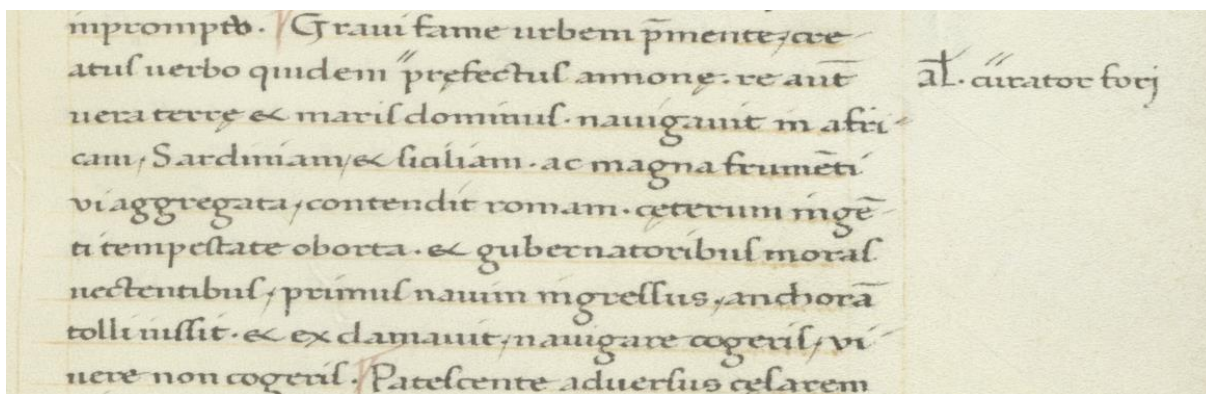
¹⁾ A lap szélén: «aliter: Romam autem e castris eum accersebant».

²⁾ *quid a codexb.n.*

Ezek a javítások, betoldások – jól láthatóan – nem ugyanattól a kéztől származnak. Az *aliter*rel kezdődő fordítás-változatot a főszöveg másolója jegyezte be a kódexbe, a kiegészítések azonban másik kéztől származnak. Ezek alapján valószínű, hogy Janus autográf szövege több fordítás-változatot is tartalmazott, amelyeket érdemes lett volna külön is mérlegre tenni – különösen a nyelvi megformálás és a clausulák tekintetében. (A kódexben – ha jól számoltam – összesen 10 ilyen marginális szövegjavaslat található.)

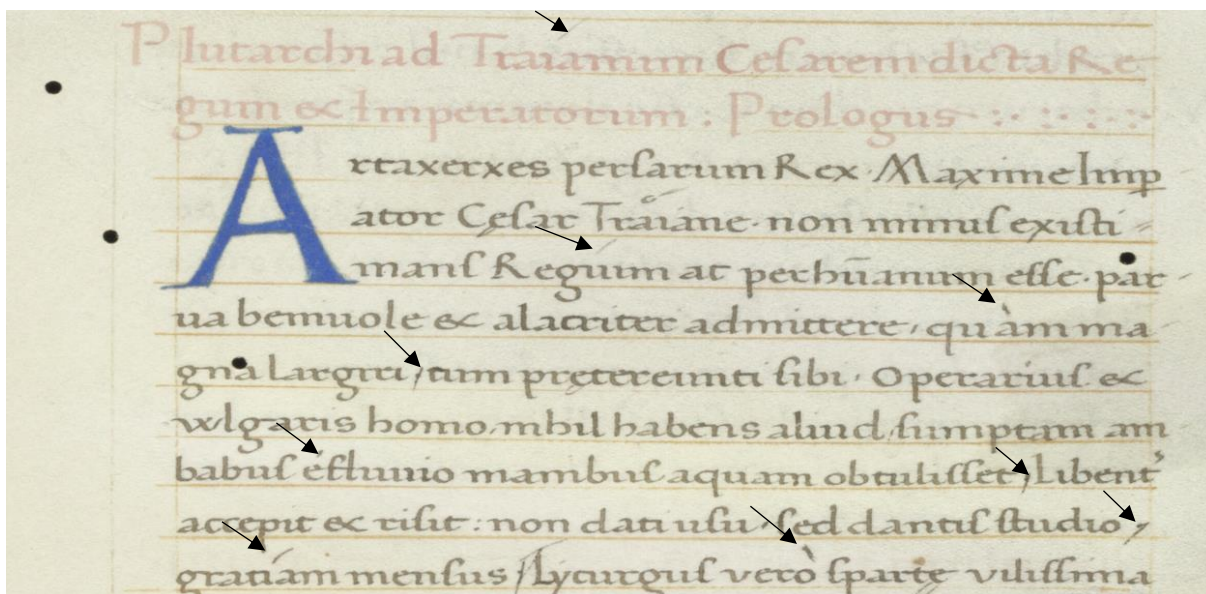

Ezek azért is érdemelnének részletesebb vizsgálatot, mert mind a janusi fordítástechnika, mind a Filelfo- vagy Cassarino-fordítással való kapcsolat szempontjából szolgálhat tanulsággal.

Mivel a szerzőnek a Janus-kódexszel kapcsolatos vizsgálata alapozza meg az értekezés központi állítását, vagyis, hogy Janus a maga fordítását a plutarchosi görög szöveg tagolásának megfelelően igyekezett elemekre bontani, különös figyelmet kapnak az értekezésben azok a szövegtagoló jelek, amelyek Zsupán Edina állítása szerint, részben a másolat alapjául szolgáló – valószínűleg autográf – kéziratból származnak, részben Janus későbbi emendációjának köszönhetőek. Ezeket a fekete tintás javításokat már Csapodi Csaba is Janusnak tulajdonította, és a szerző körültekintő vizsgálata ezt a feltételezést – véleményem szerint is helyesnek tűnő módon – megerősíti. Ami magyarázatra szorul, hogy ez a Janusnak tulajdonítható javítási réteg nemcsak szövegtagolási jelekből áll, hanem több esetben magánhangzók fölött is megfigyelhető. Biztos, hogy ezek sem a másoló kezétől származnak:

Kérdés tehát, vajon a nem szövegtagoló jelek is annak a prózaritmusnak a jelölésére szolgálnak-e, amely az értekezés szerzője szerint Janus fordításának alakításában meghatározó szerepet játszott.

A kodikológiai, paleográfiai vizsgálatok áttekintése után Zsupán Edinának a Janus-féle szöveg konstituálásával kapcsolatos megállapításairól kijelenthető, hogy meggyőzően támasztják alá azt a kijelentést, hogy Janus Filelfo- és Cassarino-fordítása mellett (még ha a Mátyásnak szóló *epistola dedicatoriá*ban még e fordítások létezését is tagadja) olyan görög szövegváltozatot is

használt, amely nem volt azonos a fordító-elődjei által használttal, sok tekintetben jobb szöveget tartalmazott, s Janus ennek köszönhetően magabiztosan javíthatta a Filelfo és Cassarino ejtette hibákat.

Innen tovább lépve a nyelvi, stilisztikai és fordítás-komparatiztikai vizsgálódások és megállapítások sokkal ingoványosabb területére érkezünk. A szerző ezen a ponton egyszerre irányítja figyelmét az eredeti görög szövegre, majd elsősorban Filelfo és másodsorban Cassarino fordítására, illetve – természetesen – Januséra. Részletes elemzése során, amely néhány kiválasztott szövegrészlet összehasonlítására támaszkodik, alapvetően háromféle – valóban indokolt – relációban gondolkodik: a fordítás/fordítások görög eredetihez való viszonya (formai és tartalmi hűség), a fordítások egymáshoz való viszonya és a fordításoknak a latin nyelvi normához való viszonya. Az első szempont szerinti értékeléshez – nagyon helyesen – az értekezés szerzője egyszerre függeszti tekintetét az antik, illetve középkori és humanista fordításelméletekre valamint a modern műfordításelméleti szakirodalomra. Az itt tett megállapításokkal javarészt egyetérthetünk, a példaként idézett szövegrészletek alátámasztják a végkövetkeztetéseket.

Kevésbé érzem azonban megalapozottnak a fordítások egymáshoz és a latin nyelvi, stilisztikai normával való viszonyával kapcsolatos megállapításokat. Annak illusztrálására, hogy talán ajánlatos lett volna egy-egy részlet még körültekintőbb interpretációja, egyetlen példát idézek, amely egyébként is hangsúlyos helyen, a Traianus császárnak szóló prólógusban szerepel. Ezek szerint

Artaxerxes, Persarum Rex, Maxime Imperator, Caesar Traiane, non minus existimans regium ac perhumanum esse, parva benevole et alacriter admittere, quam magna largiri, cum praetereunti sibi operarius et vulgaris homo nihil habens aliud, sumptam ambabus e fluvio manibus aquam obtulisset, libenter accepit et risit, non dati usu, sed dantis studio gratiam mensus.

Ez Janus fordítása. Ugyanez a szöveg Filelfónál eredetileg így szerepelt az 1471-es kiadás alapján:

Cum Artaxerxi, Persarum Regi, o maxime Imperator, Caesar Traiane, obequitanti aliquando obviam factus agricola quidam ac rudis homo, cui nihil aliud esset, aquam utraque manu e proximo haustam flumine obtulisset, iucundus ille subridensque suscepit, quippe qui non rei quae dabatur, vel inopia vel usu, sed alacri dantis voluntate gratiam metiretur. Existimabat etiam eum, qui benigne parva prompteque acciperet, non regali minus humanoque fungi munere, quam si magna elargiretur.

A két fordítás között nyilvánvalóan számos eltérés található. Ezek közül az egyik, hogy Filelfo átstrukturálja a szöveget, és hangsúlyosan a részlet végére helyezi Artaxerxes nézetét arról, hogy nem az ajándék nagysága, hanem az ajándékozó szándéka szerint ítélte meg annak értékét, amit kapott. Ezen túlmenően a különbségek közé tartozik, hogy Filelfónál Artaxerxes lovon ül és így találkozik egy földműves paraszttal (*agricola*), Janusnál viszont egy mesteremberrel akad össze az úton valamiféleképpen haladó király. Mindkét fordításban vizet merít az egyszerű ember (*e fluvio* Janusnál, *e flumine* Filelfónál), s Filelfónál *utraque manu*, Janusnál *ambabus manibus* ajánlja föl a királynak. Zsupán Edina a két fordítás összehasonlításakor Janusnak nyújtja a pálmát, véleményem szerint azonban ennél bonyolultabb helyzetről van szó, aminek csak részben lehet oka az, hogy Filelfo és Janus előtt nem ugyanaz a görög szöveg feküdt.

Nehéz eldönteni, hogy vajon Filelfo emelte-e meg a szöveget, vagy eleve lovon ült a történetben Artaxerxes, mindenesetre, míg az *agricola* fordítás, amelyet az 1471-es említett kiadásban a bejegyző *operarius*ra javít, magyarázható szöveghagyománnyal, addig az *utraque manu* és az *ambabus manibus* még azzal sem, hogy Janus igyekezett esetleg más megoldást találni, hogy ne legyen látványos hasonlóság a két fordítás között. Filelfo esetében a kifejezés azt jelenti, hogy az egyszerű földművel mindkét kezében külön-külön tartotta oda a vizet (talán a lónak és lovasának), Janusnál azonban a két markát egybeillesztette. Filelfo – meglátásom szerint – Artaxerxes lovasként való bemutatásával, s azzal, hogy a szöveg szerint lónak és lovasnak egyaránt nyújt felüdülést, két dolgot is szem előtt tartott. Egyfelől azt, hogy ez a történet a Traianusnak szóló ajánlásban szerepel és metaforikus értelmű már Plutarchosnál is. Maga a mű a csekély ajándék, s ezért kéri azt a szerző, hogy csekélyisége ellenére is értékelje nagyra a császár. Filelfo is ezt hangsúlyozza, ugyancsak a metaforikus jelentésre akarja felhívni a figyelmet, és alighanem ezért is emeli ki és helyezi a részlet végére Artaxerxes valóban nagyvonalú jóindulatát, amelyet mintegy példaként állít fordítása címzettje, Filippo Maria Angelo Visconti, Milano hercege elé. Véleményem szerint tehát mindenképpen érdemes egy-egy szövegrészlet tágabb kontextusát is figyelembe venni, Filelfo ugyanis, legalábbis úgy tűnik, nagyon sok esetben metaforikusan alkalmazza az apophthegmákat, és emiatt mérlegelni kell, vajon nem valamilyen, a konkrét szöveghelyen túlmutató szempont határozta-e meg a fordítást. Ezt figyelembe véve ugyanis már aligha lehet egyszerűen kijelenteni, hogy Janus fordítása-e a jobb, vagy Filelfőé.

Az értekezés természetesen foglalkozik az apophthegmata műfaji kérdésével is, ebben a tekintetben azonban talán érdemes lett volna további kérdéseket és problémákat megfogalmazni. Ez egyrészt érinti a műfaji meghatározást illetve a műfaj történetét. Királyok és hadvezérek velős mondásainak tömör, anekdotikus keretbe való foglalása, ha görög eredetű történetírói formáról van is szó, régóta gyökeret vert a római történetírásban és irodalomban is, elég csupán Cornelius Nepos, Suetonius vagy Valerius Maximus nevét említenünk, vagy a késő ókorból Macrobius *Saturnaliá*jának második könyvét. Filelfo (és természetesen Janus is) nem csupán fordított tehát, hanem Plutarchos szövegének latin fordítását megpróbálta elhelyezni a klasszikus latin irodalom kontextusában is. Éppen ezért is lenne fontos Filelfo fordítása kritikai kiadásának az elkészítése, mert ezáltal láthatóvá válnék, milyen szöveghagyományhoz kapcsolódik leginkább az olasz humanista munkája. Az a gyanúm ugyanis, hogy Filelfo nem egészen úgy viszonyul a görög szöveg latin változatához, mint Janus. Míg Janus törekvése az, hogy – amint azt az értekezés szerzője meggyőzően megállapítja – a Filelfőénél jobb, hívebb, az eredeti ritmusát pontosabban követő, de a korábbi fordításoktól elütő szöveget hozzon létre, addig Filelfo erőteljesebben kötődik a latin irodalmi hagyományhoz. Még azt is megkockáztatom, hogy a Plutarchostól való eltérések abból is fakadnak, hogy az apophthegmata római irodalomban bevett formájához igyekszik igazodni. Hogy a szöveghagyományokkal való játék mennyire jellemző Filelfőre, két példával igyekszem szemléltetni.

Plutarchos műve legvégén neves római politikusok és hadvezérek mondásait idézi. (Ennek a résznek az elemzése teljesen kimarad az értekezésből, pedig érdekes lett volna annak feltárása, hogy ha van esetleg a görög szövegnek latin előzményszövege vagy pendantja, akkor azt felhasználja-e, vagy sem Filelfo, Cassarino vagy Janus.) Szóval, ebben a részben szerepel az a jelenet, amelyet Suetonius is idéz azzal a megjegyzéssel, hogy Caesar majdnem úgy halt meg, ahogy szeretett volna, vagyis váratlanul. *Illud plane inter omnes fere constitit, talem ei mortem paene ex sententia obtigisse. Nam et quondam, cum apud Xenophontem legisset Cyrum ultima valitudine mandasse quaedam de funere suo, aspernatus tam lentum mortis genus subitam sibi*

celeremque optaverat; et pridie quam occideretur, in sermone nato super cenam apud Marcum Lepidum, quisnam esset finis vitae commodissimus, repentinum inopinatumque praetulerat.

Ezt az anekdotát Filelfo a következőképpen adja vissza Plutarchos nyomán: *Et cum inter cenandum ortus esset de morte sermo quaenam foret optima: Inopinata respondit.*

Janusnál ugyanez a következőképpen hangzik: *Cum sermo inter cœnam incidisset, quaenam esset mors optima, Inexpectata, inquit.*

Plutarchos szövege pedig így hangzik: Λόγου δὲ παρὰ δεῖπνον ἐμπεσόντος περὶ θανάτου ποῖος ἄριστος, “ἀπροδόκητος,” εἶπε.

Suetonius, valamint Filelfo és Janus szövege alapján nyilvánvalóvá válik, hogy Filelfo, hiába feküdt előtte Plutarchos szövege, mégis az antik Caesar-életrajz alapján fogalmazza meg nyelvi játékot is tartalmazó változatát, hiszen míg nála rímel egymásra az *optima* és az *inopinata*, ami Suetonius szövegváltozatát tükrözi, addig Janusnál az *optimára* – valóban váratlanul – az *inexpectata* felel. Janus azonban jobban ragaszkodik a görög szöveghez, emiatt lesz nála az ἐμπεσόντος-ból *incidisset*, míg Filelfónál a suetoniusi *in sermone nato* nyomán születik meg az *ortus esset ... sermo* fordítás. (Az már a fordítás elvi kérdései közé tartozik, hogy vajon megengedhető lett volna-e az is, hogy Filelfo – Suetonius nyomán – úgy fogalmazza meg a kérdést, hogy *quaenam (mors) foret commodissima*. – Szerintem még ez is megengedhető lenne.)

De vegyünk egy másik példát. A szerző a 144. oldaltól elemez egy olyan apophthegmát, amelyben Artaxerxés fivérééről van szó, akinek Mnémón, vagyis emlékező volt a ragadványneve.

Az ő testvére, Artaxerxés, akit Mnémónnak [Emlékező] neveztek, nem csupán önmagát tette akadálytalanul elérhetővé bármely hozzá folyamodó számára, hanem törvényes feleségének is megparancsolta, hogy húzza el utazókocsija függönyét, hogy akinek szükséges, utazás közben is fordulhasson hozzá.

Filelfo és Janus fordítása közt számos hasonlóság található és ugyanannyi eltérés is megfigyelhető. Most csupán a szövegrészlet végére koncentrálunk: Filelfónál, aki a kocsit úgy képzelte el, hogy mindenfelől függöny takarja, úgy fordítja a szöveget, hogy a királynő kocsijának függönye legyen minden oldalról eltávolítva (kihúzva) *undique tolleret*, hogy a rászorulóknak út közben lehetőségük legyen odamenni hozzá: *quo indigentibus in itinere aditus pateret*. Janus elhagyja az *undique*-t, majd így fejezi be a részletet: *ut qui indigerent, alloquerentur in via*. Bár Zsupán Edina elismerően szól Filelfo fordításáról, szimpátiája érezhetően Janusé felé hajlik, pedig Filelfo ismét képes megnyitni a maga fordítását a klasszikus latin irányába. Noha az *in itinere* is pontosabb és jobb, mint a janusi *in via*, a valódi csavart a befejezés jelenti. Az *aditus pateret* kifejezést ugyanis Nepostól kölcsönözte Filelfo: *Sed in Miltiade erat cum summa humanitas tum mira communitas, ut nemo tam humilis esset, cui non ad eum aditus pateret*. Filelfo ezzel a befejezéssel nemcsak az *adeuntibus* participiumra utal vissza, hanem Miltiades közvetlenségét is megidézi, miközben Janus szövegváltozata nem nyit efféle távlaltot. (Egészen konkrétan: az *alloquerentur in via* ebben a formában csak Janusnál fordul elő.)

Mindenképpen megfontolásra ajánlanám tehát, hogy a fordítások ne csak a plutarchosi szöveghez való hűség és alkalmazkodás, hanem a római irodalmi hagyományhoz való viszony

alapján is kerüljenek megmérettetésre. Egy efféle vizsgálódás bizonyára megóvna az olyan sommás kijelentésektől, mint például az a zárójeles megállapítás, hogy „Filelfónál az „aditus pateret” kétségtelenül szükségmegoldás.” (148. o.)

Opponensi tisztemnek megfelelően végezetül egyetlen hibának sem nevezhető stiláris modorosságra hívom föl a szerző figyelmét. Plutarchos stílusáról írva a következőket olvashatjuk a 88. oldalon: „Szimmetria, párhuzamosság, ritmikusság jellemzi tehát »térbeli« elhelyezkedésüket, és ez az architektonikusnak is nevezhető elrendezés a szöveg más elemei esetében is megfigyelhető.” Ettől fogva az „architektonikus” jelző számos alkalommal fordul elő, s ha jó fordítom le, akkor valamiféle tudatos, művészi elrendezést, választékosságot jelöl. A majdani publikálás előtt mindenképpen javaslom ezt a túlbujánzott kifejezést kigyomlálni. Véleményemet összefoglalva a következő megállapításokat teszem: Zsupán Edina dolgozata jelentős hozzájárulás a Janus-életmű kutatásához, amely minden korábbi kísérletnél alaposabban vizsgálja a humanista püspök fordítástechnikáját és görög nyelvi felkészültségét, ami további kutatások kiindulópontjául szolgálhat, de ösztönzést jelenthet a Filelfo-fordítás kritikai kiadásának elkészítéséhez is.

Mindent egybe véve tehát javaslom Zsupán Edina akadémiai doktori értekezésének nyilvános vitájára bocsátását, és számára az akadémiai doktori cím megadását.

Budapest, 2024. szeptember 30.

Takács László